

DOI 10.33294/2523-4234-2021-31-1-201-213

УДК 2:316.74(477)

Алла Миколаївна КИРИДОН

ORCID: 0000-0003-4375-5350

Маркери православного середовища України: релігійно-конфесійна ідентичність (1990–2021)

У статті охарактеризовано простір православного конфесійного ландшафту з відповідною динамікою в хронологічному діапазоні 1990–2021 рр. Конституювання Православної церкви України спричинило переструктурування матриці релігійно-конфесійної ідентичності. Увиразнено релігійно-конфесійну ідентичність та з'ясовано чинники, що впливають на декларовані характеристики ідентичності. Змінам організаційного оформлення православ'я в Україні упослідували відповідні зміни в конфесійно-церковному самовизначенні православних вірян.

Ключові слова: релігія, Церква, православ'я, ідентичність, релігійність, релігійно-конфесійна ідентичність, релігійні практики

Alla Kyrydon

Markers of the Orthodox environment of Ukraine: religious and confessional identity (1990–2021)

With the proclamation of Ukraine's independence, there was a national and religious revival. It was accompanied by the rapid emergence of a large number of religious and church structures and the integration of religious and ecclesiastical factors in the processes of social life.

The purpose of scientific research is to delineate the Orthodox space of 1990–2021, to clarify the criterion of religious and confessional identity and to clarify the factors influencing the declared characteristics of identity. The empirical basis of the study was based on the several year's results of sociological monitoring of the church and religious situation in Ukraine.

By religious and confessional identity we mean the believer's belonging to a certain confessional field or correlation with it. Confessional space (as socio-cultural) produces certain identities and corresponding identification practices. Confessional identity is not present without religious and is a form of its expression.

Legally and in fact until 2018 in Ukraine were three major Orthodox denominations – the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, the Ukrainian Orthodox Church under the jurisdiction of the Moscow Patriarchate (UOC (MP)) and the Ukrainian Orthodox Church-Kyiv Patriarchate (UOC-KP). The starting point of change for the presence of church-confessional identity was the Unification Council (December 2018). The Orthodox Church of Ukraine (PCU) was constituted. A complex organizational process of overthrowing the church structure began. The change in the organizational design of Orthodoxy in Ukraine has brought to the fore the issue of the confessional identity of the faithful (as opposed to fairly stable confessional affiliations). At the same time, the transformation of the confessional landscape has led to a violation in the definition of its subjectivity, a kind of rupture of the tradition of everyday life and the usual cultural experience.

The nature of the religious and confessional identity of the contemporary Orthodox environment determines the incompleteness, blurring, syncretism in the formation of identity, the multiplicity of

its forms, the “conflict of identities” and so on. Not only the problem of transformation of religious and confessional identity in the conditions of the changed confessional landscape of Orthodoxy seems important, but also the nature of development and functioning of this identity, its connection with tradition and culturally fixed archetypes and stereotypes, a kind of incorporating of this identity into the paradigm of national identity.

Keywords: religion, Church, Orthodoxy, identity, religiosity, religious and confessional identity, religious practices

Актуалізація. Важливим чинником державотворення та формування національної ідентифікації є релігія. З проголошенням незалежності України спостерігається динамічний розвиток релігійно-церковного життя та посилення присутності церков у соціокультурній та суспільно-політичній сферах. Національно-релігійне відродження супроводжувалося стрімкою появою численної кількості релігійно-церковних структур та інтегрованістю релігійно-церковного чинника у процеси суспільного буття. Сучасне конфесійне середовище в Україні оприсутнює багатоманіття релігійного життя поряд зі зростаючими тенденціями глобалізації, секуляризації, релятивізму, віртуалізації тощо. Різноманітні соціокультурні трансформації, спричинені впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, особливо актуалізують проблему формування релігійної ідентичності українців.

Актуальність задекларованої проблеми визначається також необхідністю створення науково-історичного проблемного поля, яке б уможливило виявлення основних ідентифікаційних чинників православного середовища та аналіз динаміки змін (з огляду на створення Православної церкви України).

Мета наукової розвідки полягає в окресленні православного простору 1990–2021 рр., увиразнення критерію релігійно-конфесійної ідентичності та з’ясуванні чинників, що впливають на декларовані характеристики ідентичності.

Емпіричну базу дослідження склали кількарічні матеріали результатів соціологічного моніторингу Українського центру економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова щодо церковно-релігійної ситуації в Україні. Зокрема – стану і тенденцій розвитку релігійності українського суспільства, рівня суспільної довіри до Церкви як соціального інституту, а також громадської думки стосовно ролі релігії і Церкви в суспільному житті, державно-конфесійних і міжконфесійних відносин. Останнє за часом загальнонаціональне дослідження проведене з 1 по 8 жовтня 2020 р. за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні. Дослідження здійснювалося в усіх регіонах України, за винятком АР Крим та тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської обл. Опитано 2 020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %.

Також використано дані соціологічних досліджень та матеріали всеукраїнського опитування громадської думки “Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України”, проведеного 12–18 травня 2019 р. Київським міжнародним інститутом соціології [7].

Водночас ускладнює ситуацію відсутність єдиного методологічного підходу щодо досліджень питань релігії та релігійності різними інституціями, що проводять опитування.

Історіографічний дискурс. Складна структура і багатоманітність виявів релігійної ідентичності у соціальному просторі зумовили зацікавленість у її дослідженні представників різних наукових дисциплін (культурної антропології, соціальної психології, соціології, філософії тощо) і теоретико-методологічних підходів.

Зокрема сутність і форми релігійної ідентичності розглядали М. Барретт, Ф. Барт, П. Бергер, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Б. Геральд, Е. Еріксон, Е. Дюркгейм, Дж. Колеман, Г. Кон, В. Коннор, Т. Лукман, Дж. Марсія, Д. Маттесон, М. Мід, Х. Мол, С. Московичі, Е. Сміт, Г. Теджфел, Ч. Тейлор, Дж. Тернер, Ю. Габермас, Ч. Тейлор, А. Шюц, К. Юнг та ін.

У вітчизняній науковій літературі сутнісні ознаки та форми релігійної ідентичності знайшли відображення у працях А. Арістової, О. Вишняка, Т. Воропаєвої, П. Гнатенка, В. Єленського, С. Здіорука, В. Калача, А. Киридон, І. Клімук, А. Колодного, О. Козловського, М. Козловця, Г. Кулагіної, Н. Мадей, М. Мариновича, Л. Нагорної, А. Ніколаєвської, В. Павленко, І. Папаяні, В. Перебенесюка, Н. Пивоварової, М. Примуша, М. Розумного, М. Рябчука, Л. Рязанової, О. Сагана, О. Севекіна, М. Степико, Л. Филипович, М. Черенкова, М. Шульги та ін.

Експлікація понять. Ідентичність – полісемантична / поліструктурна / множинна, плинна й мінлива категорія, яка оприсутнюється внаслідок процесу ідентифікації (особистісної та групової) та визначає статусно-рольову характеристику особистості / групи; завжди є продуктом складних взаємовідносин об'єктивного й суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього. При розгляді ідентичності необхідно враховувати не лише інноваційні впливи, але й перспективу “довгого тривання” (Ф. Бродель): будь-яка нова ідентичність вбирає та транслює елементи раніше сформованої моделі. Серед компонентних характеристик ідентичності – темпоральність (“темпоральна ідентичність” [20]). Підґрунтя ідентичності становлять різноманітні ідентитети (мовні, поведінкові, психологічні, етнічні, національні, географічні, темпорально-просторові, соціально-структурні, культурні, релігійні тощо), що відповідним чином обрамлюють смисловий простір ідентичності чи увиразнюють її у множинності просторів. Домінуючим у формуванні / творенні ідентичності є соціальний контекст (ідентичність переживається тільки у комунікаційному просторі з іншими).

В умовах сьогодення вочевиднюється формування плюралістичної суспільної свідомості з унікальними індивідуальними та груповими пластами, з розривами й парадоксами. Нелінійна динаміка вимагає інакших, ніж за стабільності й рівноваги, культурних кодів і симулякрів реальності, що входять у суспільну свідомість [18, с. 110]. У контексті пропонованого дослідження ми увиразнили лише два параметри: рівень релігійності та релігійно-конфесійну ідентичність.

Релігійна ідентичність є динамічним і складним багаторівневим світоглядним феноменом, однією зі статусно-рольових характеристик соціальної ідентичності. Одним із перших релігійну ідентичність як найстійкішу з-поміж низки соціальних ідентичностей (родової, статевої, просторової, соціально-класової, етнічної тощо) у виразив Е. Сміт. На його думку, сутність релігійної ідентичності полягає в “об’єднанні в громаді вірних усіх тих, хто визнає символічний код, певну систему вартостей і традицій, віри й ритуалу, сукупно з посиланням на поза емпіричну реальність, хоч яку знеособлену і з ознаками спеціалізованої організації, хоч якої слабенької” [17, с. 15–16].

У межах соціально-психологічного підходу дослідники пропонують таку класифікацію релігійної ідентичності: за конфесійною належністю (православна, ісламська, конфесійна, етнорелігійна, культурна); за ступенем, глибиною релігійної ідентичності та інтенсивністю віри (внутрішня і зовнішня); за соціально-культурною та психологічною організацією (базова або інституційна і специфічно особова); за особливостями поведінки та встановлення міжособистісних і міжгрупових відносин (позитивна і негативна) [19].

Під релігійною ідентичність розуміємо колективне чи індивідуальне усвідомлення і переживання приналежності до певної релігійної спільноти на підставі спільних віри, релігійних практик, переконань, традицій, цінностей. Релігійна ідентичність конструюється в умовах ціннісно-сислової матриці певного культурного середовища, органічно пов’язується з ним та відповідно інтеріоризує його цінності. Під впливом змін соціокультурного горизонту кардинально змінюються маркери релігійної ідентифікації, відповідних трансформації зазнає релігійна ідентичність.

Релігійна ідентичність формує конкретну форму релігійності та актуалізується як конфесійна ідентичність [10, с. 103]. Поведінковий аспект релігійної ідентифікації реалізується у сфері релігійної практики, в участі у ритуалах, релігійному аскетизмі, монастирському житті, постах, паломництві або фінансових пожертвах на користь релігійних інституцій [4, с. 36–37].

Релігійність, на відміну від самої релігії в її певному конфесійному визначенні, як складний, багатосистемний, поліфункціональний і динамічний феномен, зазнає постійних трансформацій як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. Н. Пивоварова визначає сучасну релігійність в українському соціумі детермінованою явищами трьох типів – мега-, макро- та мікрорівневими. Мегарівневі (загальносвітові), макрорівневі (власне українські) детермінанти в своїй сукупності створюють умови для виникнення та існування сучасної релігійності *de jure*, які лише в поєднанні з мікрорівневими (особистісними) детермінантами спричиняють нову творену і відтворену релігійність *de facto* [11, с. 117]. Йдеться про увиразнення двох типів релігійності (і типів носіїв цієї релігійності) – масової і воцерковленої. Перша характеризується низьким ступенем і поверхневістю релігійних переконань, неактивною і неусвідомленою релігійною діяльністю, яскраво вираженою ритуалістичністю, конформізмом,

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

декларативністю. Друга відрізняється цілісністю, ґрунтовністю релігійних переконань, їхньою максимальною відповідністю конкретним релігійним віруванням, вимогливістю до виконання релігійних практик з усвідомленням їхньої самоцінності, залученістю до релігійної організації, участю в соціальній, просвітницькій, благодійній та іншій діяльності релігійних громад. Водночас доволі показовим є дисонанс між декларованою релігійністю та виконанням повсякденних релігійних практик: значна частина населення, ідентифікуючи себе з певним релігійним напрямом, не дотримується релігійних догматів та канонів, не виконує релігійних практик тощо.

Одним із парадоксів сучасної релігійності є те, що поняття “православний” розширюється, включаючи в себе поняття “віруючий”, оскільки з православними себе ідентифікують не лише ті, хто вагається між вірою і невір’ям, але й невіруючі і навіть атеїсти. Так, за даними Центру Разумкова, у 2013 р. до “православних” віднесли себе 71 % опитаних, тоді як до віруючих – 67 % [13, с. 24–25]. І варто зазначити, що ця тенденція посилюється з часом, оскільки відповідні показники у 2002 р. становили – 69 % “православні” та 53 % – віруючі [13 с. 24–25].

Під релігійно-конфесійною ідентичністю розуміємо належність вірянина до певного конфесійного поля чи співвіднесеність з ним. При цьому ми увиразнюємо релігійну та конфесійну ідентичність на підставі ієрархічно-сислової моделі релігійної самоідентифікації, відповідно до якої першочергово йдеться про маркування / визначення релігійності, надалі – конфесійної ідентичності; самоідентифікації з конкретною релігійною громадою / спільнотою та дотримання нормативно-ціннісних поведінкових повсякденних практик [1; 6, с. 252; 8, с. 249; 14; 15]. За своєрідного поняттєвого симбіозу (“релігійно-конфесійна ідентичність”), релігійна ідентичність співіснує, модифікується й трансформується поряд із іншими соціальними ідентичностями та може не залежати від конфесійного вияву. Натомість конфесійна ідентичність не оприсутнюється без релігійної і є формою її увиразнення. Конфесійний простір (як соціокультурний) продукує певні ідентичності та відповідні ідентифікаційні практики.

Архітектоніка православного ландшафту. Поряд з іншими процесами релігійно-церковного життя, на початку 1990-х рр. в Україні формується православно-релігійний ландшафт. Йдеться про відновлення в Україні у 1990 р. діяльності Української автокефальної православної церкви (далі – УАПЦ); набуття колишнім Українським екзархатом Руської православної церкви (далі – РПЦ) статусу самоврядної Церкви, яка, залишившись в юрисдикції Московського патріархату РПЦ, отримала назву Української православної церкви Московського патріархату (далі – УПЦ (МП)) (1990); створення нової православної інституції – Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ (КП)) (1992). Упродовж тривалого часу в умовах незалежної України міжправославні відносини визначались складністю, напруженістю та конфліктністю.

Отже, до 2018 р. в Україні юридично і фактично діяли три найбільші православні деномінації – УАПЦ, УПЦ (МП), УПЦ (КП). У грудні 2018 р. конституйовано

Православну церкву України (далі – ПЦУ): відбулося об’єднання УПЦ (КП) та УАПЦ в ПЦУ [4; 5; 16]. Розпочався складний організаційний процес вивершення церковної структури. Однак у травні 2019 р. Почесний Патріарх ПЦУ Філарет відкликав свій підпис під рішенням про створення ПЦУ та проголосив відновлення Київського патріархату (підтримали окремі єпископи і групи вірних УПЦ (КП)). У результаті, за юридично визнаних двох православних церков – ПЦУ та УПЦ, *de facto* існують три Церкви, включно з УПЦ (КП). Зміна організаційного оформлення православ’я в Україні актуалізувала питання конфесійної ідентичності вірян. При цьому ми свідомі неусталеності та неоднозначності релігійно-конфесійних характеристик в процесі ідентифікації з огляду на появу та доволі нетривалий період функціонування ПЦУ.

Вибудовуючи аналіз на підґрунті окресленої вище ієрархічно-сислової моделі релігійної самоідентифікації, охарактеризуємо *рівень релігійності*.

Від 1991 р. спостерігається зростання кількості вірян. У 1991 р. з релігійною частиною населення ідентифікували себе 48 % опитаних, у 1994 р. – 60 %, 1997 р. – 61 %, 2000 р. – 80 %. За останнє двадцятиріччя українське суспільство демонструвало досить високий рівень релігійності: число громадян, які визнавали себе віруючими: 2000 р. – 58 %; 2010 р. – 71 % [9, с. 3].

Надалі (впродовж 2010–2020 рр.) частка віруючих серед дорослих громадян України становила в середньому 70 %. Показовим стало зростання кількості віруючих у стресовий періоду 2013–2014 рр.: 2013 р. – 67 %; 2014 р. – 76 %.

На 2019 р. кількість тих, хто визнавав себе віруючим, становила 66 % (для порівняння: це майже відповідало показнику 2013 р. – 67 %). Число тих, хто вважався між вірою і невір’ям, як у 2018 р., так і 2019 р. становило 12 % (дещо нижче від показника 2013 р. – 15 %). Чисельність інших груп упродовж 2013–2019 рр. змінилися мало [9, с. 3].

Частки невіруючих, “переконаних атеїстів” і байдужих до питань віри залишалися незначними: число перших було в межах 5–6 %, других – 2–4 %, третіх – 5–7 %. [9, с. 3].

Так само незначною була кількість тих, хто в питаннях віри не визначився (4–6 %). Опитування 2020 р. зафіксувало чисельність віруючих на рівні 68 % опитаних (від 88 % жителів Заходу країни до 55 % жителів Півдня) [9, с. 3].

За результатами досліджень Центру Разумкова, зберігаються такі закономірності, як залежність рівня релігійності від статі, віку, місця проживання (місто/ село), рівня освіти. Водночас, не виявлено зв’язку між релігійністю та матеріальним становищем респондентів, а також між релігійним самовизначенням і самовизначенням у параметрах соціальних класів. Традиційно ступінь релігійності є вищим у старших вікових групах, порівняно з молодшими.

Для порівняння наведемо кілька індикаторів релігійності останніх років. Станом на 2019 р.: від 52 % молодих людей 18–24 років до 70 % у групі осіб від 60 років і старших; 72 % серед жінок і 58 % – серед чоловіків. При цьому рівень релігійності оприсутнював виразний регіональний характер. Зокрема у 2019 р.

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

віруючими визнали себе від 81 % жителів Заходу до 52 % і 53 % жителів Півдня і Сходу, відповідно. Прикметним стало зниження релігійності в Західному регіоні: якщо у 2014–2018рр. він перевищував 90 %, то в 2019 р. – знизився до згаданих 81 %. У Центральному регіоні рівень релігійності досяг максимуму в 2014 р. (82 %), але надалі знизився і впродовж 2017–2019 рр. демонстрував стабільність (70 % віруючих). Натомість дуже нестійкими є показники Південного і Східного регіонів. У 2014 р. тут не фіксувалося сплеску релігійності, як це було на Заході та в Центрі країни: показники залишалися загалом на рівні 2010 р. Проте у 2016–2019 рр. спостерігаються значні коливання ступеня релігійності, які, очевидно, відображають загальну суперечливість змін у масовій свідомості цих регіонів після 2014 р. Невіруючих або атеїстів найменше на Заході (2 %), найбільше – на Сході (21 % проти 12 % у 2018 р.) [2, с. 4].

Станом на 2020 р.: серед 18–24-річних – 52 % віруючих, серед тих, кому 60 років і більше – 76 %, серед жінок, порівняно з чоловіками (74 % і 61 %, відповідно), у сільських жителів, порівняно з містянами (74 % і 65 %, відповідно); у осіб з нижчим рівнем освіти, порівняно з високоосвіченими групами (серед осіб з незакінченою або повною середньою освітою – 70 %, серед тих, хто має незакінчену вищу або вищу освіту – 64 %) [9, с. 3]. Захід країни традиційно характеризується найвищим рівнем релігійності, Південь і Схід – найнижчим, причому самовизначення жителів Півдня і Сходу в релігійній сфері останнім часом відзначалося нестійкістю, що, ймовірно, відображає загальну суперечливість змін у масовій свідомості цих регіонів (яка спостерігається після 2014 р.).

Церковно-конфесійна ідентифікація. Від початку 1990-х рр. загалом простежувалася стала тенденція поступового зростання частки вірних УПЦ (КП) серед громадян, які ідентифікували себе із православ'ям: у 2000 р. вони становили 18 %, 2013 р. – 26 % православних віруючих. Частка вірних УПЦ (МП) помітно зросла між 2000-м і 2010 рр. (з 14 до 35 %), проте надалі спостерігалось її зниження (до 28 % у 2013 р.). Після 2013 р. тенденція відпливу віруючих з УПЦ (МП) і збільшення числа вірних УПЦ (КП) прискорились, і у 2018 р. чисельність вірних цих церков становила, відповідно 19 % і 43 % з-поміж громадян, які зараховували себе до православних, 12 % і 29 %, відповідно, серед усіх опитаних [9].

Початок змін для оприсутнення церковно-конфесійної ідентичності став Об'єднавчий Собор (грудень, 2018 р.), де УПЦ (КП) та УАПЦ створили ПЦУ та обрали її Предстоятеля – Митрополита Епіфанія. Церква отримала від Вселенського Патріархату Томос про автокефалію. Надання Томосу на жовтень 2019 р. підтримувало 35 % громадян України.

Станом на 2019 р. розподіл конфесійних прихильностей (як і впродовж останніх років) не зазнав особливих змін. Як і раніше, більшість (65 %) громадян вважають себе православними: від 74 % жителів Центру, до 47 % – Заходу. Водночас, загальне число православних зменшилося з 71 % у 2013 р. до 65 % у 2019 р. (це дорівнює показнику 2000 р. – 66 %). На Заході 36 % жителів визнали себе греко-католиками. На Півдні і Сході більшість опитаних зараховували

себе до православних (69 % і 66 %, відповідно). Тут привертають увагу значні групи громадян, які не відносять себе до жодного з віросповідань (22 % і 20 %, відповідно). Заразом чисельність названих груп мало змінилася впродовж усього періоду моніторингу [9].

У 2019 р. більшість – 59 % (як і у 2018 р.) опитаних вважають, що “людина може бути просто віруючою і не сповідувати якусь конкретну релігію”. Ця думка виразно переважає в усіх регіонах, за винятком Заходу, де голоси розділилися майже порівну: 43 % опитаних переконані, що “віруюча людина повинна обов’язково сповідувати ту чи іншу релігію”, тоді як 45 % відстоюють можливість “просто вірити”. Так само цю можливість підтримують більшість респондентів у кожній із груп за ознакою церковно-конфесійної належності: від 54 % вірних ПЦУ та вірних УПЦ (КП) до 79 % “просто християн”. Для порівняння, серед вірян Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) голоси розділилися: 49 % підтримують можливість “просто вірити”, а 47 % – наполягають на обов’язковості конфесійної визначеності [2, с. 18].

Тим часом, на жовтень 2019 р. до ПЦУ зарахували себе 13 % громадян країни, або 20 % з-поміж православних; до УПЦ (КП) – 8 % і 12 %, відповідно; до УПЦ (МП) – 11 % і 16 %, відповідно. Водночас серед громадян, які ідентифікують себе з православ’ям, відчутно зросла кількість “просто православних” – з 35 % у 2018 р. до 47 % у 2019 р. Найчастіше називають себе “просто православними” віруючі Півдня і Сходу (53 % і 57 %, відповідно), найрідше – Заходу (26 %), до ПЦУ себе віднесли 40 % православних цього регіону.

Церковно-конфесійне самовизначення увиразнювалось регіонально (тут доцільно дещо розширити характеристику конфесійного простору). Так, на Заході країни відносна більшість (36 %) опитаних зарахували себе до УГКЦ; другу позицію за кількістю вірних посідає ПЦУ (19 %); третю – “просто православні” (12 %). Близько 8 % жителів регіону належать до УПЦ (МП) та до групи “просто християн”; 6 % – до УПЦ (КП); 4 % – не зараховують себе до жодного з релігійних віросповідань. У Центрі країни найбільшу групу (38 %) становлять “просто православні”; друга за чисельністю група – вірні ПЦУ (18 %). Кількість прихильників УПЦ (КП) та УПЦ (МП) є фактично однаковою (10 % і 9 %, відповідно). На Півдні і Сході: майже половина жителів обох регіонів – це “просто православні” і “просто християни”. На Півдні – 46 % (42 % – перша група і 4 % – друга); на Сході – 50 % (40 % і 10 %, відповідно). Досить великі групи складають ті, хто не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань (на Півдні – 22 %, на Сході – 20 %). З-поміж тих, хто засвідчив церковно-конфесійну визначеність, досить нечисленими, але такими, що становлять відносну більшість, є прихильники УПЦ (МП) (11 % і 15 %, відповідно), лише дещо меншими є групи вірних УПЦ (КП) (9 % і 7 %, відповідно), а також – ПЦУ (8 % і 4 %, відповідно) [2, с. 5].

Водночас ідентифікаційні характеристики ускладнено за неоднозначності процесів церковно-конфесійної невизначеності. Як уже згадувалося, у 2019 р. Почесний Патріарх ПЦУ Філарет відкликав свій підпис під рішенням про ство-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

рення ПЦУ. Зняття з реєстрації та вилучення з Єдиного державного реєстру юридичних осіб викликало заперечення з боку керівництва УПЦ (КП). У Заяві юридичного відділу Київської патріархії зазначалось: “Заявляємо, що будь-якого відношення до внесення зазначеної інформації у Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань релігійна організація «Київська Патріархія Української Православної Церкви Київського Патріархату» не має. Ні нею, ні її засновником – Помісним Собором, рішення про припинення не приймалися. [...] Жодні рішення, направлені на позбавлення прав на свободу совісті громадян України, які асоціюють себе із Київським Патріархатом, способом позбавлення церкви її релігійного центру, – виконуватися не будуть” [12].

Станом на середину 2019 р. в церковно-конфесійній ідентифікаційній матриці увиразнився “конфлікт ідентичностей”. В аналізованих інформаційних матеріалах слушно зауважено, що позиція УПЦ (КП) дезорієнтувала багатьох вірян у церковній ідентифікації, посиливши прояв т. зв. дуальної ідентичності (коли визнається прихильність і довіра до обох церковних структур та їхніх очільників, а необхідність зробити чіткий вибір на користь однієї з них стає для респондента нелегким завданням) [9, с. 5]. Найбільшою мірою це оприявнилось у другій половині 2019 р. (в перші місяці після заяви Патріарха Філарета). Так, у жовтні 2019 р. до ПЦУ зарахували себе 13 % громадян країни, до УПЦ (КП) – 8 %. Тобто, загальна частка тих, хто зачислив себе до ПЦУ і УПЦ (КП) (21 %), виявилася меншою, ніж частка вірних УПЦ (КП) у 2018 р. (29 %), до створення ПЦУ. Водночас зросла кількість громадян, які ідентифікували себе як “просто православних” – з 23 % у 2018 р. до 30 % у 2019 р. (ще 3 % не знали, до якої саме православної церкви вони належать). За показниками довіри до очільників церков “дуальна ідентичність” була більш вираженою у тих респондентів, котрі ідентифікували себе як вірних УПЦ (КП), ніж у тих, хто зарахував себе до ПЦУ.

На підставі опитування в жовтні 2019 р. висновуємо, що дії Патріарха Філарета підтримали 38 % вірних УПЦ (КП), 22 % – вважали, що Патріарх просто бореться за владу, шкодить Церкві і засуджували його дії, інші або не мали чіткої позиції (26 %), або їх це не цікавило (26 %). Така позиція дозволила передбачити, що надалі “конфлікт ідентичностей” мав призвести до зменшення кількості тих, хто ідентифікує себе з УПЦ (КП) і за рахунок цього – до зростання числа тих, хто зараховує себе до ПЦУ. Це підтвердили результати дослідження в жовтні 2020 р. [9, с. 5].

У 2020 р. за конфесійними уподобаннями більшість опитаних ідентифікували себе з православ'ям – 62 %. Для порівняння: значним було число послідовників греко-католицизму (10 %), а також “просто християн” (9 %). Інші конфесії і релігійні напрями (римо-католицизм, протестантизм, іслам, іудаїзм та ін.) представлені набагато меншою кількістю прихильників. Приблизно однаковим залишається число тих, хто не сповідує жодного віровчення (у 2020 р. – 15 %, як і у 2000 р.). При цьому конфесійне (віросповідне) самовизначення мало виразну

регіональну специфіку. Для Центрального регіону є характерним найвищий відсоток православних – 70 % (у 2020 р.), для Півдня і Сходу – по 65 %, на Заході їхня частка становить лише 46 %. Натомість, значна частина віруючих Заходу є греко-католиками – 38 % (у 2020 р.) [9].

Тривале, іноді конфліктне співіснування трьох православних деномінацій могло бути чинником як відмови частини православних від церковної визначеності (група “просто православних”), так і переходів віруючих від однієї Церкви (юрисдикції) до іншої, що фіксувалось відповідними суттєвими коливаннями чисельності вірян. Загалом, упродовж 2010–2018 рр. кількість вірних УПЦ (МП) постійно зменшувалося, а вірних УПЦ (КП) – навпаки, зростало: у 2018 р. УПЦ (КП) була найчисельнішою з православних церков, об’єднуючи 43 % православних, або 29 % громадян країни загалом. Така динаміка відображала й негативне ставлення громадян до позиції УПЦ (МП), яка не засудила російську агресію проти України, не визнала Російську Федерацію державою-агресором і не відмежувалася від позиції Московського патріархату, створюючи ризики використання своєї мережі для просування ідеології “русского мира” [9, с. 4].

Станом на 2020 р., УПЦ (КП) втратила більшість своїх вірних: наразі лише близько 4 % православних, або 2 % громадян загалом визнали себе прихильниками цієї Церкви. Натомість, кількість вірних ПЦУ зросло з 20 % православних у 2019 р. до 30 % (або з 13 % до 19 % опитаних загалом). Водночас слід зауважити про певне зростання числа вірних УПЦ (МП), до яких себе зарахували 22 % православних (проти 16 % у 2019 р.), або 14 % (проти 11 %) опитаних загалом. Зростання кількості вірних УПЦ (МП) соціологи зафіксували вперше з 2010 р. [9, с. 4].

Висновки. Ідентичність задається та оприявнюється у часі, культурному досвіді, повторюваності певної традиції, повторенні ритуалу тощо. На підставі результатів регулярних опитувань різними соціологічними центрами щодо самовизначення громадян України можемо констатувати трансформацію релігійно-конфесійної ідентичності. Характер міжконфесійних та міжцерковних відносин з-поміж іншого впливає на формування парадигми суспільно-релігійних відносин та церковно-конфесійний вибір вірян. Це простежується у відповідях на питання про конфесійну належність респондентів, яка динамічно змінюється в залежності від політичних і соціальних подій.

Трансформація конфесійного ландшафту призвела до порушення у визначенні своєї суб’єктивності, своєрідного розриву традиції повсякденності та звичного культурного досвіду. Змінам організаційного оформлення православ’я в Україні упослідували відповідні зміни в конфесійно-церковному самовизначенні православних вірян (на відміну від доволі сталих конфесійних прихильностей). На жаль, попри певні позитивні тенденції в структуруванні українського православ’я, все ще зберігаються конфліктогенні чинники міжцерковних відносин. Багатомірність юрисдикційного статусу Українського Православ’я загострює міжправославне протистояння в Україні (відсутність порозуміння, протистояння між православ-

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

ними ієрархами, конфесійні чвари тощо). Окрім того, розділення Українського Православ'я є не лише джерелом внутрішньо-конфесійних конфліктів, але й соціальної напруги, дискредитує імідж України в світі, становить потенційну загрозу національній безпеці України. Ця ситуація ускладнюється незавершеністю формування громадянського суспільства й загальнонаціональної моделі ідентичності. Так само й характер релігійно-конфесійної ідентичності сучасного православного середовища визначає незавершеність, розмитість, синкретизм у формуванні ідентичності, множинність її форм, “конфлікт ідентичностей” тощо. Вагомою видається не лише проблема трансформації релігійно-конфесійної ідентичності в умовах видозміненого конфесійного ландшафту православ'я, але й характер розгортання та функціонування цієї ідентичності, її зв'язок з традицією та культурно закріпленими архетипами і стереотипами, своєрідне “вписування” цієї ідентичності в парадигму національної ідентичності.

1. Арістова А. Релігійна самоідентифікація в сучасному суспільстві (соціологічний аспект). *Українське релігієзнавство*: бюлетень Української Асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ. 2005. № 33. С. 77–86.

2. Держава і Церква в Україні-2019: підсумки року і перспективи розвитку відносин (Інформаційні матеріали). Центр Разумкова. Київ, 2019. 70 с.

3. Калач В. Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика*. 2018. Вип. 15: Філософські дослідження. С. 31–40.

4. Киридон А. М. Православна церква України. *Велика українська енциклопедія*. URL: [https://vue.gov.ua/Православна церква України](https://vue.gov.ua/Православна_церква_України).

5. Киридон А. М. Становлення помісної Православної церкви в Україні (2016–2019 рр.). *Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. Одеса, 2019.

6. Клімук І. Релігійна ідентичність: сутність і етапи розвитку. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Філософія*: зб. наук. пр. 2014. Вип. 706–707. С. 249–253.

7. Конфесійна структура населення України і створення Православної церкви України. 2019. Трав. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=1&t=9>.

8. Ніколаєвська А. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства. *Українське студентство у пошуках ідентичності*: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. С. 247–270.

9. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр. (Інформаційні матеріали). Центр Разумкова. Київ, 2020. 110 с.

10. Папаяні І. Релігійна ідентичність як предмет релігієзнавчої рефлексії. *Схід*. 2009. № 5(96). С. 102–106.

11. Пивоварова Н. П. Сучасна релігійність: детермінанти, характерні риси, тенденції розвитку. *Грані*. 2014. № 2. С. 117–123.

12. Про недостовірність відомостей єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Заява юридичного відділу Київської Патріархії від 14.12.2019. *Офіційний сайт УПЦ КП*. URL: <https://www.cerkva.info/news/zayava-yurydychnogo-viddilulyyivskoyi-patriarhiyi-pro-nedostovirnist-vidomostej-yedynogo-derzhavnogo-reyestru/>.

13. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. *Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?:* інформаційні матеріали до Круглого столу. Київ, 2013. 76 с.

14. Рязанова Л. С. Религиозный ренесанс: попытка социологической диагностики. *Социология, теория, методы, маркетинг.* 2001. № 4. С. 114–125.

15. Рязанова Л., Севскіна О. Релігійні ідентифікації та практики. *Соціокультурні ідентичності та практики* / за ред. А. Ручки. Київ: І інститут соціології НАНУ, 2000. С. 290–314.

16. Саган О. Н. Православна Церква України: конститування та перспективи розвитку. Київ, 2019. 103 с.

17. Сміт Е. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Основи, 1994. 223 с.

18. Танчер В. Колізія культурних ідентичностей у полікультурному суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2019. № 4. С. 106–117.

19. Хасханова М. Т., Верещагіна М. В. Анализ классификаций и видов религиозной идентичности с позиций социально-психологического подхода. *Общество: социология, психология, педагогика.* 2017. Вып. 12. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/spp/2017/12/psychology/khaskhanova-vereshchagina.pdf.

20. Jaspal & M. Cinnirella Media representations of British Muslims and hybridized threats to identity. *British Journal of Social Psychology.* 2010. № 49(4). P. 849–870.

References

1. Aristova, A. (2005). Religijna samoidentifikacija v suchasnomu suspiljstvi (sociologichnyj aspekt), *Ukrajinsjke religijeznavstvo: bjuletenj Ukrajinsjkoji Asociaciji religijeznavciv i viddilennja religijeznavstva Instytutu filosofiji NANU*, no. 33, s. 77–86. (in Ukr.).

2. (2019). Derzhava i Cerkva v Ukrajinі-2019: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (Informacijni materialy). Centr Razumkova, Kyjiv, 70 s. (in Ukr.).

3. Kalach, V. (2018). Formy ta rivni religijnoji identychnosti: teoretyko-metodologichnyj analiz, *Ukrajinsjka polonistyka*, vyp. 15: Filosofsjki doslidzhennja, s. 31–40. (in Ukr.).

4. Kyrydon, A. M. (2019). Pravoslavna cerkva Ukrajinj, *Velyka ukrajinsjka encyklopedija*. Retrieved from https://vue.gov.ua/Pravoslavna_cerkva_Ukrajinj. (in Ukr.).

5. Kyrydon, A. M. (2019). Stanovlennja pomisnoji Pravoslavnoji cerkvy v Ukrajinі (2016–2019 rr.), *Pivdenj Ukrajinj: etno-istorychnyj, movnyj, kuljturnyj ta religijnyj vymiry*, Odesa. (in Ukr.).

6. Klimuk, I. (2014). Religijna identychnistj: sutnistj i etapy rozvytku, *Naukovyj visnyk Cherviveckogho universytetu, seriya Filosofija: zb nauk. pracj*, vyp. 706–707, s. 249–253 (in Ukr.).

7. (2019). Konfesijna struktura naselennja Ukrajinj i stvorennja Pravoslavnoji cerkvy Ukrajinj, Travenj. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=862&page=1&t=9>. (in Ukr.).

8. Nikolajevsjka, A. (2012). Religijni identychnosti v systemi socialjnykh identychnostej ukrajinsjkojho studentstva, *Ukrajinsjke studentstvo u poshukakh identychnosti* / za red. V. L. Arbenjonoji, L. Gh. Sokurjansjkoji, Kharkiv, KhNU imeni V. N. Karazina, s. 247–270. (in Ukr.).

9. (2020). Osoblyvosti religijnogho i cerkovno-religijnogho samovyznachennja ghromadjan Ukrajinj: tendenciji 2000–2020rr. (Informacijni materialy). Centr Razumkova, Kyjiv, 110 s. (in Ukr.).

I. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

10. Papajani, I. (2009). Religijna identychnistj jak predmet religijeznavchoji refleksiji, *Skhid*, vyp. 5 (96), s. 102–106. (in Ukr.).
11. Pyvovarova, N. P. (2014). Suchasna religijnistj: determinanty, kharakterni rysy, tendenciji rozvytku, *Ghrani*, no. 2, s. 117–123. (in Ukr.).
12. (2019). Pro nedostovirmistj vidomostej jedynogho derzhavnogho rejestru jurydychnykh osib, fizychnykh osib-pidpryjemciv ta ghromadsjkykh formuvanj. Zajava jurydychnogho viddilu Kyjivskoj Patriarkhiji, *Oficijnyj sajт UPC KP*. Retrieved from <https://www.cerkva.info/news/zayava-yurydychnogo-viddilu-kyyivskoyi-patriarhiyi-pro-nedostovirmist-vidomostej-yedynogo-derzhavnogo-reyestru/>. (in Ukr.).
13. (2013). Religija i vlada v Ukrajinі: problemy vzajemovidnosyn, *Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukrajinі stanom na 2013 rik: rukh do partnerstva derzhavy i Cerkvy chy do kryzy vzajemyn?*: Informacijni materialy do Krughlogho stolu, Kyjiv, no. 76, s. 24–25. (in Ukr.).
14. Rjazanova, L. S. (2001). Religioznyj renesans: popytka sociologicheskoi diagnostiki, *Sociologija, teorija, metody, marketing*, no. 4, s. 114–125. (in Rus.).
15. Rjazanova, L., Sevjekina, O. (2000). Religijni identyfikaciji ta praktyky, *Sociokulturni identychnosti ta praktyky* / za red. A. Ruchky, Kyjiv, I instytut sociologhiji NANU, s. 290–314. (in Ukr.).
16. Saghan, O. N. (2019). Pravoslavna Cerkva Ukrajinjy: konstytujuvannja ta perspektyvy rozvytku, Kyjiv, 103 s. (in Ukr.).
17. Smit, E. (1994). Nacionaljna identychnistj / per. z angl. P. Tarashhuk, Kyjiv, *Osnovy*, 223 s. (in Ukr.).
18. Tancher, V. (2019). Kolizija kuljturnykh identychnostej u polikuljturnomu suspiljstvi, *Sociologhija: teorija, metody, marketyngh*, no. 4, s. 106–117. (in Ukr.).
19. Hashanova, M. T., Vereshhagina, M. V. (2017). Analiz klassifikacij i vidov religioznoj identychnosti s pozicij social'no-psihologicheskogo pohoda, *Obshhestvo: sociologija, psihologija, pedagogika*, vyp. 12. Retrieved from http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/spp/2017/12/psychology/khaskhanova-vereshchagina.pdf. (in Rus.).
20. Jaspal&M.Cinnirella (2010). Media representations of Briyish Muslims and hybridized threats to identity, *British Journal of Social Psychology*, no. 49(4), s. 849–870. (in Eng.).